МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)«1654»

Я.О.Федорук*

АНГЛІЙСЬКІ ГАЗЕТИ ПРО УКРАЇНУ НА ПОЧАТКУ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ В 1654 р.

Представлено інформацію про Україну як вона подавалася в англійській періодиці впродовж першого року протекторату Олівера Кромвеля в 1654 р. Новини, що поширювалися в Лондоні, відносно добре відображали відомості про головні події в Речі Посполитій, Московській державі, Україні, Османській імперії, Кримському ханстві та придунайських країнах стосовно політики в епоху після Переяславської ради 1654 р. та підданства Богдана Хмельницького московському цареві. Автор принагідно подає архівні документи на підтвердження лондонських новин, а також відзначає деякі помилки англійських перекладачів у текстах стосовно географічних назв та історичних діячів.

Ключові слова: *газета, Україна, Річ Посполита, Московська держава, новини, Кромвель, Хмельницький.*

У різних епохах вітчизняної історії, починаючи чи не від хрещення Русі, відбувалися такі визначальні події або явища, які кардинально впливали на весь дальший розвиток. Стосовно доби козаччини XVI–XVIII ст. такою подією стало підданство Богдана Хмельницького Московській державі в 1654 р. Незважаючи на те, що сам гетьман розцінював це підданство як звиклий для нього військовий союз у боротьбі з Яном Казимиром (на зразок інших союзів, як-от з Османською імперією), вплив цієї події на подальший хід історії України впродовж декількох наступних століть неможливо недооцінювати. У зв'язку з цим сам акт Переяславської ради й наступні роки після підданства Москві були важливими для вивчення тих міжнародних обставин, в яких опинився український гетьман. Через це будь-які нові масові джерела з тієї епохи мають велике значення для науки.

У цій статті акцентуємо увагу на англійських джерелах середини XVII ст., які, попри значний інтерес в українських дослідників цього часу, досі залишаються маловивченими та майже незалученими в науковий обіг. Ідеться

* *Федорук Ярослав Олександрович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, відділ актових джерел*

E-mail: iarfedoruk@yahoo.com

насамперед про газети періоду протекторату Олівера Кромвеля, їх вплив на поширення в тогочасній Англії інформації про Україну, козаків і сприйняття подій, пов'язаних із повстанням під проводом Б.Хмельницького в Європі у цілому. Оскільки в попередніх статтях уже писалося про огляд англійської періодики стосовно політики України 1655–1657 рр. і частково Великого князівства Литовського, зокрема Кейданської унії 1655 р.[1], нижче зосередимось на образі України в Європі та інформативному потенціалі цих джерел у період після оголошення Олексієм Михайловичем війни Речі Посполитій у жовтні 1653 р. як це було представлено в лондонських газетах.

Загалом тут ідеться про міжнародні відносини середини XVII ст. і про місце Війська Запорозького на політичній карті Європи після підданства Б.Хмельницького московському цареві в опінії англійського суспільства, де журналістика та друкована періодика були дуже розвинутими[2]. Якщо окреслити цю проблематику конкретніше, то мова йде про політичне становище України – як її сприймали і що про неї знали в англійському суспільстві в перший рік після проголошення протекторату О.Кромвеля. У зовнішній політиці Англія тоді вела переговори про припинення війни з Об'єднаними Провінціями (1652–1654 рр.), про укладення договорів зі Швецією, Данією та Портуґалією, а також довгий час готувала договір із Францією для спільних воєнних дій проти іспанського короля Філіпа IV, з яким виникли сильні суперечності стосовно колоній у Новому Світі[3]. У Середземному морі О.Кромвель забезпечував англійські торгові інтереси, нерідко у протистоянні з Османською імперією – саме навесні 1654 р. він готував морську військову експедицію у цей реґіон на чолі з адміралом Робертом Блейком, який уже наступного року розгромив флот Туніса, зібраний султаном для війни з Венецією[4].

Готуючись до війни з іспанськими Габсбурґами, Англія настороженo ставилася до Речі Посполитої, природними союзниками для якої були австрійські Габсбурґи. Звідси випливало співчуття англійського двору до повстання українських козаків проти Яна Казимира. Із початком вторгнення Швеції до Польщі й Великого князівства Литовського в 1655 р. ці симпатії виявилися у великій підтримці шведського короля Карла X Ґустава у його відносинах зі Б.Хмельницьким. У 1653 р. Московська держава залишалася тією нерушеною поки що силою, яка з року в рік шукала нагоди, щоб втрутитися у воєнний конфлікт у Центрально-Східній Європі, спричинивши глибоку кризу як

[1] *Федорук Я.* Лондонська газета «Mercurius Politicus» 1655–1657 років про Україну і козаків // Ukrainica Petropolitana: Сб. научн. тр. – Вып. 2. – Санкт-Петербург, 2008. – С.79–90; *Його ж.* Велике князівство Литовське у європейській політиці другої половини 50-х рр. XVII ст. [Рец.: Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. – Huddinge, 2006. – 347 p.] // Український археографічний щорічник: Нова серія (далі – УАЩ). – Вип.12. – К., 2007. – С.754–757; *Його ж.* «Mercurius Politicus» про осінню кампанію Богдана Хмельницького 1655 р. та її наслідки // Східний світ. – 2016. – №2/3. – С.108–123.

[2] Див.: *Frank J.* The Beginnings of the English Newspaper 1620–1660. – Cambridge, Mass., 1961. – 384 p.; *Raymond J.* The Invention of Newspaper: English Newsbooks 1641–1649. – Oxford, 1996. – 379 p.

[3] *Архангельский С.И.* Англо-французская война с Испанией 1655–1659 гг. // Вопросы истории. – 1947. – №2. – С.48–49.

[4] *Федорук Я.* Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калуґера у 1655 р. // УАЩ. – Вип.7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С.232–242.

у самій Речі Посполитій, так і у вирішенні балтійського питання, де переплелися її кровні інтереси зі Швецією, Об'єднаними Провінціями, Данією, Річчю Посполитою й самою Англією.

Станом на середину XVII ст. англійська журналістика була однією з найрозвинутіших в Європі й новини, друковані в тамтешній періодиці, мали великий вплив на поширення політичної інформації, що лягала в основу або була допоміжною при виробленні стратегій і планів багатьох тогочасних правителів на цілому континенті. Англійські газети справляли чималий вплив також і на розвиток французьких, німецьких, голландських та інших періодичних видань. Наприклад, джерелом новин для провідного англійського урядового часопису «Mercurius Politicus» був кабінет державного секретаря Джона Турло, який зміг налагодити найкращу в тогочасній Європі розвідувальну службу в усіх головних країнах[5]. Те саме можна, наприклад, ствердити і про Францію, де одним із головних джерел для газет була політична інформація, що надходила, зокрема, до редакції провідного урядового періодика – «Gazette» із міністерства закордонних справ у Парижі[6].

Перші англійські газети з'явилися друком в Амстердамі в 1620 р., коли Голландія мала репутацію країни з найрозвинутішою журналістикою та найменшими цензурними обмеженнями. Ці друки переправлялися до Лондона, де, зрештою, наступного року самі вже почали видаватися. Англійська революція й боротьба різних політичних угруповань у суспільстві дала значний поштовх до розвитку періодики у цій країні з новинами, насамперед про події у внутрішньому житті країни – протистояння парламенту й короля. На початку 1650-х рр. в Англії виходило декілька десятків газет – тижневики переважно обсягом від 8 до 16 (рідше 24) сторінок. Однак зі встановленням протекторату свобода друку почала дуже сильно обмежуватися. Станом на вересень 1655 р. О.Кромвель залишив лише одну газету – щочетвергову «Mercurius Politicus», яка була монопольним популяризатором політичних новин про внутрішнє й зовнішнє життя Англії. Невдовзі протекторський уряд заснував ще одне видання – понеділковий випуск «The Publick Intelligencer», що був близькою копією «Mercurius Politicus».

***

Проблематика історії України в англійських джерелах середини XVII ст. давно вже викликає значний інтерес в історіографії. У 1882 р. О.Лазаревський порушив це питання у статті, надрукованій у «Киевской старине», де він навів початок англійського листа до гетьмана – титул латинською мовою, гіпотетично даний О.Кромвелем або кимось із його оточення Б.Хмельницькому.

[5] У попередніх дослідженнях мені доводилося вже про це писати, навівши приклад проникнення реляції шведського секретаря Йоганна Лілієнталя до королівського посла в Лондоні Крістофа Бунде. Останній переклав цю реляцію англійською мовою, віддав на руки Дж.Турло для О.Кромвеля, звідки скорочена її версія пішла до друку в газеті (див.: *Федорук Я*. «Mercurius Politicus» про осінню кампанію Богдана Хмельницького... – С.108).

[6] *Борщак І.* Франція й Переяславська рада // Вісті европейського виділу Наукового товариства імени Тараса Шевченка. – Ч.6 (квітень). – Сарсель, 1954. – С.18.

Цей документ зберігся в кількох польських рукописах середини XVII ст., звучить він таким чином: «Богдан Хмельницький, Божою милістю ґенералісимус війська і стародавньої грецької релігії й церкви, володар усіх запорозьких козаків, страх і винищувач польської шляхти, завойовник фортець, викорінювач римських священиків, переслідувач язичників, антихриста та юдеїв»[7].

Після цієї публікації в українській, польській, російській і почасти англомовній історіографії велися великі дискусії з приводу того, чи цей титул мав походження від справжнього листа О.Кромвеля або когось із його двору до українського гетьмана, чи документ був лише типовим апокрифом, сатиричним памфлетом, створеним у польському шляхетському середовищі середини XVII ст. Різні міркування на цю тему висловлювали І.Борщак, В.Безушко, І.Крип'якевич, Л.Винар та багато інших істориків[8]. Сьогодні можна сміливо стверджувати, що цей документ не був автентичним, а розповсюджувався в Речі Посполитій як тогочасна сатира, викликана відгомоном революційних подій в Англії, особливо стратою короля Карла І Стюарта, і паралелями, що накладалися на повстання Б.Хмельницького[9].

Єдиним істориком, який спеціально вивчав українську проблематику на основі англійських газет, був Т.Мацьків. Перша з його спеціальних статей вийшла друком в українській газеті у Лондоні, а ще декілька – про Зборівський договір 1649 р. – у наукових часописах[10]. Дослідник подав інформацію з англійських газет про перші місяці повстання Б.Хмельницького і зробив витяги з періодики про 1648–1649 рр., включаючи зборівські статті. Однак його головним дослідницьким інтересом став Іван Мазепа. Упродовж 1960–1980-х рр. історик підготував декілька досліджень про оцінку цього гетьмана в тогочасних англійських джерелах, зокрема в періодиці, мемуарах і донесеннях дипломатів[11]. Окремі розділи у цих монографіях було присвячено образу І.Мазепи в англійській періодиці перед 1700 р. і під час Північної війни[12]. Цю ж тематику історик висвітлював також на основі американських газет[13].

---

[7] Цит. за: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С.398–399.

[8] Аналіз історіографії на цю тему див.: *Федорук Я.* Столітні традиції історичного міфу про Богдана Хмельницького та Олівера Кромвеля // Silva rerum: Збірник наукових праць на пошану професора А.Перналя / Упор. М.Вавричин; ред. кол. Я.Дашкевич (гол.) та ін. – Л., 2007. – С.445–464.

[9] Там само. – С.465.

[10] *Мацьків Т.* Згадки про Україну в англійській пресі 17-го ст. // Українська думка (Лондон). – 1962. – Р.18. – Ч.23 (16 серпня); *Його ж.* Англійський текст Зборівського договору // Український історик. – 1970. – Ч.1/3. – С.110–121; *Його ж.* Повстання Богдана Хмельницького та Зборівський договір у західньоевропейських джерелах з 1649 р. // Там само. – 1995. – Ч.1/4. – С.154–164; 1997. – Ч.1/4. – С.80–90; *Mackiw Th.* Ukrainian-Polish Treaty of Zboriv in the English and German Press of 1649 and Its Background // The Ukrainian Review. – 1992. – Vol.40. – №2. – P.12–22; №3. – P.24–36 та ін.

[11] *Mackiw Th.* Life of Mazepa in the Light of Contemporary English and American Sources. – New York, 1959. – 43 p.; *Idem.* Prince Mazepa, Hetman of Ukraine, in Contemporary English publications. – Chicago, 1967. – 126 p.; *Idem.* English Reports On Mazepa 1687–1709. – New York; Munich; Toronto, 1983. – XII, 177 p.; *Мацьків Т.* Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. – Мюнхен, 1988. – 286 с.

[12] *Mackiw Th.* English Reports On Mazepa 1687–1709. – P.55–80; *Мацьків Т.* Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. – Мюнхен, 1988. – С.113–142.

[13] *Мацьків Т.* Найстарші американські газети про Україну // Український історик. – 1969. – Ч.1/3 (21/23). – С.106–109.

Інформація про Україну періоду Б.Хмельницького в англійських газетах залишається доволі важливою проблематикою в історіографії. Після укладення українсько-московської угоди й початку війни Олексія Михайловича з Річчю Посполитою 1654 р., а особливо після вторгнення шведського короля до Корони Польської та Великого князівства Литовського в 1655 р. майже всі європейські країни безпосередньо або дипломатичним шляхом були залучені до конфлікту у цій частині Європи.

Стосовно О.Кромвеля, то, за словами шведського посла Христофора Бунде, який мав із ним розмову наприкінці серпня 1655 р., «він не був пов'язаний із Польщею жодними зв'язками»[14]. Незважаючи на це, у 1650-х рр. відбувалися обережні дипломатичні відносини між протекторським урядом та Яном Казимиром, який був близький до Габсбурґів, симпатизував роялістам і королівській владі в Англії у цілому[15]. Сьогодні можна впевнено вважати, що відомості про багато подій в Україні під час повстання Б.Хмельницького були добре відомими при дворі О.Кромвеля. Про це свідчать і папери державного секретаря Дж.Турло, видані 1742 р., і донесення дипломатичних резидентів із Лондона до своїх правителів – шведського, венеційського та ін. Найкращою ілюстрацію того, що про ці події знали у цілому англійському суспільстві, стала періодика. Розглянемо, які новини циркулювали в Англії про підданство Богдана Хмельницького Олексієві Михайловичу та про початок московсько-польської війни в 1654 р., що великою мірою перегрупувало сили у Центрально-Східній Європі й пізніше на Балтиці.

Проблематика вивчення англійської періодики, як зрештою й інших країн, порушує багато дослідницьких питань, пов'язаних насамперед із термінологією, котрою послуговувалися в Лондоні та інших європейських центрах стосовно географічних та етнічних назв, що побутували у Східній Європі XVII ст. Адже, читаючи ці газети, ми маємо справу з перекладами листів, реляцій і багатьох інших документів, оригінали яких поки що не вдалося виявити. У текстах газет дуже часто натрапляємо на перекручені прізвища історичних діячів, назви міст в Україні, Московській державі, Речі Посполитій тощо. Із цими труднощами зіштовхнулися, наприклад, видавці недавнього збірника документів із витягами з франкомовної газети «Amsterdam» з інформацію про події в Україні 1708 р.[16] Стосовно англійських газет, то ці географічні назви або історичні постаті іноді доводиться розшифровувати тільки за контекстом (як-от місто «Tritalits» – «Трипілля» та ін.) або й узагалі залишати відкритими для дальшого з'ясування[17]. Окрім перекручення перекладачами прізвищ і географічних назв велику проблему становлять також помилки друку, які часто-густо

---

[14] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of the Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by M.Roberts. – London, 1988. – Doc.VII. – P.134.

[15] *Przezdziecki C.R.* Diplomatic Ventures and Adventures: Some Experiences of British Envoys at the Court of Poland. – London, 1953. – P.97–98; *Jasnowski J.* England & Poland in the XVIth & XVIIth Centuries: (Political Relations) // Polish Science and Learning. – 1948. – №7. – P.50–54.

[16] Історія України в книжкових пам'ятках кінця XVII–XVIII ст.: З колекції наукової бібліотеки ОНУ імені І.І.Мечникова: Зб. наук. пр. – Одеса, 2015. – С.45–97 (тексти й коментарі).

[17] *Федорук Я.* «Mercurius Politicus» про осінню кампанію Богдана Хмельницького 1655 р. та її наслідки. – Док.1, 3. – С.111.

трапляються в газетах. Весь цей комплекс питань настільки складний і важливий, що він вартий окремого дослідження, яке зараз ведеться в контексті вивчення новин про Україну в англійській періодиці середини XVII ст. Отож у цій статті обмежимося переважно інформативним потенціалом про Україну в газетах, що друкувалися в Лондоні 1654 р.

Загалом у періодиці періоду О.Кромвеля інформація подавалася більш-менш про всі головні події в Україні часів повстання Б.Хмельницького. Уже на початку січня 1654 р. один із найпопулярніших лондонських часописів, який поширював республіканські та протекторські ідеї О.Кромвеля – «The Weekly Intelligencer» – подавав новини з Гааґи про те, що невдовзі повинна початися «гаряча війна» («hot war») московського царя з Річчю Посполитою, яка була вже оголошена московитами. Згідно з цими новинами, із Москви розіслали послів до різних європейських країн із повідомленням про це. Московське військо, як зазначалося, мало виступити трьома частинами проти польського короля: перша на чолі з самим царем – на Смоленськ, інша – з Полоцька й, урешті, остання – на допомогу запорозьким козакам («Zaporosse Cossacks»)[18]. Невдовзі інша газета, «Mercurius Politicus», у загальніших рисах подавала ті самі новини на основі листів із Варшави до Ґданська від 8 лютого 1654 р.[19]

Слід визнати, що інформація такого типу була дуже поширеною у самій Речі Посполитій. Наприкінці 1653 р. до Варшави вже дійшли були новини про те, що Олексій Михайлович на Земському соборі оголосив війну. У «Теках Нарушевича», наприклад, можна знайти дуже подібний за змістом лист аноніма латинською мовою на цю тему, який датувався приблизно тим самим часом, 6 січня 1654 р.[20] Папські нунції подавали цю інформацію в березні[21]. Усе це знайшло відгомін у широких колах англійського суспільства завдяки публікації таких новин у періодиці. Уже в лютому – квітні 1654 р. у трьох випусках «Mercurius Politicus» повідомлялося, що Б.Хмельницький присягнув московському цареві, а сейм у Варшаві зібрався для вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем – для призначення коронних гетьманів і протидії в майбутній московській війні[22]. Ішлося тут, звичайно, про сейм, що відбувся у Варшаві 11 лютого – 28 березня 1654 р.[23]

Усі ці новини прийшли до Лондона з Ґданська і спершу їм не йняли віри. В Англії вважали, зокрема, що такі чутки могли поширюватися безпосередньо двором Яна Казимира з метою, як було зрозуміло, знайти більші привілеї для своєї політики в міжнародних відносинах. «Новини [прийшли] з Польщі, що козаки домовилися з московитами і для того, аби забезпечити їм свою вірність, передали їм три воєводства (“графства”, як це було в інтерпретації англійських

[18] The Weekly Intelligencer. – 1654. – №149: 3–10 Jan. – P.117.

[19] Mercurius Politicus. – 1654. – №195. – P.3213 (новини з Ґданська, 18 лютого 1654 р.).

[20] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Sygn.47/IV. – S.385–386. Див.: *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Ч.I: 1654 рік. – Л., 1996. – С.19.

[21] Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ukrainae illustrantes (1550–1850) / Colleg. A.G.Welykyj. – Vol.VIII (1652–1656). – Romae, 1963. – Doc.3744, 3764. – P.153, 164.

[22] Mercurius Politicus. – 1654. – №195. – P.3213; №197. – P.3345–3346; №199. – P.3382; №200. – P.3400; №201. – P.3424; №202. – P.3434–3435.

[23] *Ochmann-Staniszewska S.*, *Staniszewski Z.* Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy: Prawo – doktryna – praktyka. – T.I. – Wrocław, 2000. – S.166–198.

перекладачів – *Я.Ф.*)», – писалося в «Mercurius Politicus»[24]. Це була інформація про перехід Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств під московський протекторат і в Англії поширювалися відомості про підготовку Олексієм Михайловичем воєнної кампанії в Україні. Проте інформацію про те, що Б.Хмельницький піддався Москві, як достовірну лондонські газети передали лише у квітні 1654 р. на основі новин із Ґданська[25].

Добре відому дипломатичну активність Олексія Михайловича в Європі перед початком війни з Яном Казимиром також було відображено в англійському суспільстві на початку 1654 р. Звістки з Уппсали, Роттердама, Парижа та інших міст доносили відомості про московських послів до Франції, Швеції, Данії, Об'єднаних Провінцій та інших країн[26]. Головною метою цієї дипломатичної акції, згідно з цими новинами, було повідомити європейські країни про причини початку війни з польським королем, запобігти шведському вторгненню в Росію під час війни царя в Речі Посполитій, а також отримати ліцензію для закупівлі зброї та амуніції в Об'єднаних Провінціях. У Лондоні перебільшували завдання цих посольств, поширюючи, зокрема, інформацію, що московський посол до Об'єднаних Провінцій, поза іншим, повинен був привітати цю країну з укладеним мирним договором з Англією[27]. Поширенням таких чуток у Лондоні додатково підкреслювали значущість укладеного договору, який завершував війну з Голландією 1652–1654 рр.

В історіографії ці події досить детально розглядав Л.Заборовський, який, окрім зазначених країн, писав також про посольства Олексія Михайловича до Габсбурзької імперії[28]. У травневому випуску «The Weekly Intelligencer» повідомлялося, що приводом для оголошення царем війни проти поляків стали дві причини, пов'язані з титулами московського правителя. Спершу один польський поет, як писалося, здійснив опис попередніх московсько-польських воєн, в яких переможцями були польські королі, не зазначивши належним чином титул московського царя. Іншою помилкою була укладена генеалогія попередників царя, в якій було допущено помилку: в одному місці сина позначили батьком. За ці помилки в Москві вимагали голови кривдників, на що Річ Посполита відмовила. Новини ці подавалися на першій шпальті газети, де редактор уміщував найважливішу, на його думку, інформацію випуску[29]. Порівнюючи тексти різних газет спільної політичної направленості (протекторської в даному разі), стає зрозумілим, що вони іноді передруковували новини одне від одного. Так, «The Weekly Intelligencer» передавав цей самий текст майже дослівно з «Mercurius Politicus», який писав про московське посольство до Швеції в новинах з Уппсали від 8 (18) квітня 1654 р.[30]

[24] Mercurius Politicus. – 1654. – №197. – P.3345–3346 («The news out of Poland that the Cossacks have agreed with the Muscovity, and to secure him their fidelity, are to deliver him three Earldoms»).

[25] Mercurius Politicus. – 1654. – №202. – P.3434–3435 (новини від 11 квітня за н. ст.).

[26] Ibid. – №190. – P.3234; №191. – P.3261; №194. – P.3309; №196. – P.3341; №204. – P.3476; №206. – P.3506; №207. – P.3518; №214. – P.3626; №231. – P.4018.

[27] The Weekly Intelligencer. – 1654. – №242 (23–39 May). – P.268.

[28] *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. – Москва, 1981. – С.30–34.

[29] The Weekly Intelligencer. – 1654. – №331 (9–16 May). – P.249–250.

[30] Mercurius Politicus. – 1654. – №204. – P.3476.

Уже наприкінці липня новини 1654 р., які дійшли до Лондона з Варшави, повідомляли про захоплення московським царем, який об'єднався з козаками, Дорогобужа («the strong town and fort of Dorabutz»). Далі занотовувалися перебільшені чутки про те, що Олексій Михайлович виступив безпосередньо проти Юрія II Ракоція, який нібито з'єднався з татарськими військами проти Москви. Станом на липень, як відомо, такого об'єднання ще не могло бути, оскільки у Криму ще не обрали нового хана після смерті Іслама III Ґірея. Б.Хмельницького тут названо «управителем козаків» («governor of the Cossacks»), який піддався Московії. Турецький султан, згідно з новинами, був дуже обурений цим кроком і погрожував розорити царя та гетьмана. «Ця нація козаків, хоч вони є чисельними, однак настільки незрозумілими, що якби вони не були повстанцями, то жоден незнайомець не знав би, ким би вони були», – читаємо в газеті[31]. У цих іронічних словах, мабуть, відображено оцінку європейського суспільства на перехід такої сильної й чисельної військової спільноти, якою були козаки, у підданство від одного володаря до іншого.

Найбільшою за значенням подією в литовській кампанії Олексія Михайловича проти Яна Казимира в 1654 р. була облога й захоплення добре укріпленої фортеці Смоленська. «Mercurius Politicus» повідомляв про це в багатьох випусках від липня до грудня того року. «The Weekly Intelligencer» писав, що польському королеві потрібно було два роки, щоб оволодіти цим містом (Смоленська війна 1632–1634 рр.), а московський цар узяв його впродовж кількамісячної кампанії. «Ґарнізон був здатен протриматися довше, але, не відчуваючи ніякого полегшення, шляхта дійсно піддалася», – повідомляли новини з Ґданська[32].

Станом на кінець року, коли сили литовського гетьмана Януша Радзивілла були майже повністю розгромлені, московське військо привело Литву майже до повної руїни. Англійські газети часто інформували читачів про перемоги царя у цій війні, а «Mercurius Politicus» проводила алюзії стосовно його армії з вандалами й ґотами[33]. В Англії повідомляли, що московське військо, котре разом із козаками захопило багато міст, зокрема Полоцьк і Смоленськ, а також сотні миль території, залишило по собі спустошені землі у Великому князівстві Литовському[34]. Усі ці терени, зрештою, охопила чума, як і самих московитів[35]. Розруха була такою великою й несподіваною, що в листопаді 1654 р. лондонські газети почали поширювати чутки, ніби Ян Казимир помер[36].

Наприкінці листопада 1654 р. «The Weekly Intelligencer» писала про укладення угоди на шість місяців між Річчю Посполитою й Москвою. Упродовж цього часу дві країни мали нібито обговорити пропозиції до миру. Однак далі зазначалося, що це могло бути політичним кроком поляків для того, аби

[31] The Weekly Intelligencer. – 1654. – №216 (25 Jul. – 1 Aug.). – P.235 («this Nation of the Cossacks although they are numerous, yet they are so obscure, that if they had not been Rebels, no stranger had known what they had been»).

[32] Ibid. – 1654 (21–28 Nov) [без №]. – P.123.

[33] Mercurius Politicus. – 1654. – №237. – P.5017.

[34] Ibid. – №220. – P.3729–3730; №227. – P.3839.

[35] Ibid. – №231. – P.4010.

[36] The Weekly Intelligencer. – 1654 (21–28 Nov.) [без №]. – P.123.

виграти час[37]. Із цього можна, мабуть, припускати, що тут ішлося про далекий відгомін результатів московського посольства Івана Баклановського до Відня, де імператор Фердинанд III пропонував Олексієві Михайловичу своє посередництво для примирення з польським королем. І.Баклановський отримав аудієнцію 7 (17) жовтня 1654 р., а вже 4 листопада (за н. ст.) Фердинанд писав лист до царя у цій справі[38]. Різними шляхами ця новина могла дійти до Англії в такій спотвореній формі.

Як сусідні з Річчю Посполитою держави реагували на ці події? Відомо, що новини про захоплення Смоленська дійшли, наприклад, до Стамбула 12 (22) грудня 1654 р.[39]. Османська імперія була стривожена тим, що межі Московської держави настільки наблизилися до її кордонів після підданства Б.Хмельницького цареві й першого успішного року війни Олексія Михайловича в Речі Посполитій. Те саме можна стверджувати про Габсбурзьку імперію. Поразки армії Януша Радзивілла у Великому князівстві Литовському змусили Фердинанда III вживати додаткових заходів для оборони у Сілезії. У вересні 1654 р. англійські газети повідомляли з Відня, що імператор робив такі кроки з огляду на Швецію, яка могла провокувати Австрію до нових воєнних дій у реґіоні[40]. Як відомо, шведська королева Христина зреклася престолу 6 (16) червня 1654 р. на користь свого кузена Карла X Ґустава, котрого було короновано того самого дня. Восени 1654 р. Швеція стояла перед вибором своєї зовнішньої політики в балтійському питанні стосовно оголошення війни Данії або Московській державі. Габсбурзька імперія та її місце в геополітиці Європи завжди були в полі інтересів шведського короля, що яскраво виразилося вже в наступні два роки після початку війни Карла X Ґустава з Яном Казимиром у липні 1655 р. і ролі імператора Фердинанда у формуванні антишведської коаліції в Європі за безпосередньої участі Московської держави, Австрії, Данії й Речі Посполитої.

Наступний блок повідомлень в англійських газетах стосувався новин про політику Османської імперії, Кримського ханства і придунайських князівств стосовно України в 1654 р. Після Переяславської ради 1654 р. в Туреччині вважали наближення кордонів Московської держави до своїх володінь загрозливим явищем. Султан Мегмед IV готувався до змін у власній політиці стосовно України. Це виявилося вже наступного року в декількох посольствах між Б.Хмельницьким і султаном, що призвели до нового підданства українського гетьмана Порті в 1655 р.[41]

Новини про новий договір між козаками й турками поширювалися в англійській періодиці уже у жовтні 1654 р.[42] Незважаючи на те, що така інформація на той час не відповідала дійсності, вона поширювалася під впливом

[37] The Weekly Intelligencer. – 1654 (21–28 Nov.) [без №]. – P.[125].

[38] *Федорук Я.* Віленський договір 1656 р.: Східноєвропейська криза та Україна у середині XVII ст. – К., 2011. – С.59.

[39] *Федорук Я.* Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою у 1655 р. // Хроніка-2000. – Т.95: Україна – Туреччина. – Кн.1. – К., 2014. – С.256.

[40] Mercurius Politicus. – 1654. – №227. – P.3845.

[41] *Федорук Я.* Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою... – С.253–300.

[42] Mercurius Politicus. – 1654. – №228. – P.3852.

відносин кримських татар з Україною та Яном Казимиром, коли у жовтні 1654 р. в Бахчисараї було укладено польсько-татарський договір. Метою такої політики хана, як писалося в газетах, було відтягнути Б.Хмельницького від союзу з Москвою. При цьому зазначалося, що султан нібито готовий був виділити допомогу Янові Казимиру проти царя[43]. У зв'язку з цим повідомлялося про листи, що дійшли до Лондона зі Стамбула, про скликану султаном і великим візиром раду. На ній вирішувалося питання про те, наскільки далеко Порта може зайти у своїй допомозі поляками проти Олексія Михайловича[44].

У 1654 р. Кримське ханство переживало важкий період міжвладдя після смерті у червні хана Іслама III Ґірея. Б.Хмельницький уживав заходів для збереження миру з татарами й розраховував на опозиційних мурз, які не підтримували нового політичного курсу хана на примирення з польським королем. Новим правителем Криму було, урешті, призначено Мегмеда IV Ґірея, який у жовтні уклав новий договір із Річчю Посполитою. Майже всі ці події було відносно добре подано в англійських газетах.

Згідно зі Жванецьким договором від грудня 1653 р. між Яном Казимиром та Іcламом III Ґіреєм, татари брали на себе зобов'язання приєднатися до польської, литовської, а також козацької армій проти Москви. Сам Б.Хмельницький або його представники не брали участі у цих переговорах. Згодом до Варшави прибуло кримськотатарське посольство, яке уклало угоду з польським королем. Тим часом, у червні 1654 р. помер Іслам Ґірей. Усі ці події в англійській періодиці описувалися на основі новин зі Франкфурта-на-Майні та Ґданська[45]. «Mercurius Politicus» повідомляла, що послам Яна Казимира до Криму, які везли гроші й подарунки для вищих татарських сановників, із причини смерті хана було наказано зупинитися в дорозі[46].

Улітку Б.Хмельницький почав складні переговори з кримськими, ноґайськими мурзами, ширинськими князями та іншими політиками Кримського ханства, які були опозиційними до курсу Іслама III Ґірея останніх місяців його життя. У той самий час Ян Казимир послав багато своїх посольств до Криму, аби завадити українській дипломатії розірвати новоукладений польсько-татарський мир. Англійські новини писали про ці події, зазначаючи, що король намагається залучити татарські орди проти Москви згідно з укладеним договором[47].

Зрештою ця дипломатична боротьба між Україною й Річчю Посполитою завершилася восени 1654 р. після того, як нового хана було призначено у Стамбулі. Мегмед IV Ґірей отримав наказ султана надати допомогу Янові Казимирові у війні з Московською державою. У новинах зі Франкфурта-на-Майні «Mercurius Politicus» повідомляла, що такі самі накази султан відправив до сілістрійського паші Сіяуша[48]. Стосовно козаків, турецький володар

[43] Mercurius Politicus. – 1654. – №228. – P.3852–3853.
[44] Ibid. – №236. – P.4090–4091.
[45] Ibid. – №217. – P.3674–3675; №218. – P.3690; №220. – P.3720.
[46] Ibid. – №221. – P.3737.
[47] Ibid. – №224. – P.3784.
[48] Ibid. – №229. – P.3869.

наказував від'єднати їх від московської протекції і привести до попереднього підданства польському королеві.

В Англії було відомо, що, остерігаючись козаків, Мегмед IV Ґірей вирушив до Бахчисараю об'їзними шляхами[49]. Після прибуття до своєї столиці восени 1654 р. від дав аудієнцію козацьким послам. «Mercurius Politicus» подавала відому в Речі Посполитій леґенду, нібито хан відрізав українським послам носи й вуха, відпустивши їх назад до Б.Хмельницького[50]. Ці новини були фальшивими, однак вони поширювалися в Лондоні, куди доходили з Варшави.

У дійсності тут ідеться про українське посольство до Бахчисараю на чолі з паволоцьким полковником Михайлом Богаченком. Його завдання добре відомі в науці, а посольський звіт, який у перекладі російською мовою зберігається в Російському державному архіві давніх актів, публікувався[51]. У цьому документі М.Богаченко згадував про ханського посла Кая-бея до ноґайських і білгородських мурз із наказом перейти Дніпро для об'єднання з польськими військами.

Як «Mercurius Politicus» подавала ці події у своїх новинах? «Писалося з України, що великий татарський хан послав Кая-бея піти і звільнити Джарленбека й Мурзу ("Jurlenbeck and Murza"), які місця дуже сильно постраждали від козаків», – читаємо у цій газеті на основі листа з Польщі[52]. Незважаючи на те, що ориґіналу, з якого робився цей переклад, поки що не віднайдено, проте з цього можна зробити декілька спостережень про роботу перекладачів із польської (або латинської?) на англійську мову. Тут не йдеться про історичні події чи термінологію, використовувану в тогочасній Англії, скажімо, стосовно України. Перекладач не зрозумів ім'я ноґайського Камамбета-мурзи, помилково подавши цю фіґуру в тексті у вигляді двох географічних назв – «Jurlenbeck and Murza». У кожному разі, ця інформація дає змогу зазирнути до внутрішньої лабораторії перекладачів, які перебували або на службі в державного секретаря Дж.Турло, або в редакціях лондонських газет. Ще раз зазначимо важливий факт, що ці новини мають виняткове підтвердження, описане в деталях у посольському звіті М.Богаченка з московського архіву.

Стосовно придунайських князівств, то англійські газети подавали деякі новини про об'єднані військові сили трансільванського князі Юрія II Ракоція, молдавського й волоського господарів Стефана Ґеорґіци та Константина Щербана з татарами проти царя Олексія Михайловича[53]. Старого господаря Василя Лупула на той час було ув'язнено у Стамбулі, однак він намагався повернути собі власний престол за допомогою козаків, татар і Москви. Англійські новини подавали інформацію з Варшави, що у цій політиці проти

49 Mercurius Politicus. – 1654. – №234. – P.4062–4063.

50 Ibid. – №235. – P.4076.

51 *Мицик Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1988. – С.65–68; *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України… – С.149–152.

52 Mercurius Politicus. – 1654. – №236. – P.4089 («It is written from Ukrain, that the grand Cham of Tartary hath sent Kaya Begio to go & relieve Jurlenbeck and Murza, which places are very much distressed by the Cossacks»).

53 Ibid. – №215. – P.3644–3645; №228. – P.3854–3855.

Стефана Ґеорґіци В.Лупул отримав запевнення також і від великого візира[54]. Новини мають підтвердження й з документа, що зберігається в Російському державному архіві давніх актів. Ідеться про лист старого господаря до Олексія Михайловича від 1657 р.[55] Тут В.Лупул описував життя в турецькій неволі, повідомляв про наміри повернути собі владу в Молдавії й просив підтримки московського царя у цій справі.

Таким чином, бачимо, що широкі кола англійського суспільства були порівняно добре поінформованими про підданство Б.Хмельницького цареві й події, що з цього випливали, насамперед про оголошення Олексієм Михайловичем війни Янові Казимиру та про хід воєнних дій. Новини, що друкувалися в газетах, доходили переважно з Польщі, Бранденбурґа-Пруссії, Габсбурзької імперії та інших країн. Опрацювання газет середини XVII ст. ставить перед дослідником декілька важливих завдань, як-от верифікація інформації, її походження, вивчення шляхів, якими ця інформація доходила до Лондона, ідентифікація прізвищ і географічних назв тощо. Образ козаків у періодиці поставав у різних площинах – військова сила, повстанці, народ та ін. Усе це свідчить про важливість вивчення такого маловідомого в українській науці джерела, яким є англійські газети середини XVII ст.

[54] Mercurius Politicus. – 1654. – №228. – P.3852–3853.
[55] *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України… – С.84–85.

The article presents information on Ukraine as it was reflected in English periodicals during the first year of Oliver Cromwell's protectorate in 1654. News in London informed relatively well on main developments in the Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy, Ukraine, Ottoman Empire, Crimean Khanate, and Danubian principalities regarding the East European policy during the time after the Treaty of Pereiaslav (1654) and Hetman Bohdan Khmel'nyts'kyi's submission to Muscovy. The author occasionally gives archival evidences to confirm news circulated in London and also notes some mistakes of English translators of Polish news as regards geographic names and historical figures.

Keywords: *newspaper, Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy, news, Cromwell, Khmel'nyts'kyi.*